

Chorografia Geografii polskiej Warmii Walentego Barczewskiego w ujęciu jakościowym i ilościowym

Bogdan Wolak

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Wydział Geoinżynierii

ORCID: 0000-0003-2896-0962

E-mail: wolak@uwm.edu.pl

Zarys treści: Dla obiektów i zjawisk będących podmiotem badań geograficzno-historycznych można gromadzić dane geograficzne obejmujące informacje przestrzenne lub opisowe. Dane opisowe określane są jako atrybuty obiektów, które stanowią opis ich cech ilościowych (liczba) albo jakościowych (tekst) niezwiązanych z umiejscowieniem obiektów i zjawisk w przestrzeni. Źródła tekstowe dostarczają nam istotnych informacji o obiektach i zjawiskach.

Autor artykułu wykorzystuje książkę księdza Walentego Barczewskiego *Geografia polskiej Warmii* jako źródło danych w celu zgromadzenia tematycznych zbiorów informacji o obiektach, a następnie przedstawia wyniki przy użyciu odpowiednich metod prezentacji.

Słowa kluczowe: „polska Warmia”, dane geograficzne, kartograficzne metody prezentacji, ksiądz Walenty Barczewski

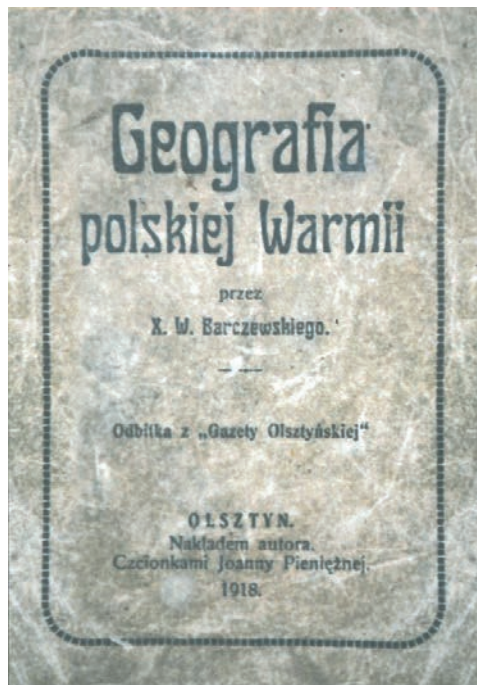
1. Wprowadzenie

Termin „chorografia” rozumiany jest jako szczegółowy opis kraju, regionu lub niewielkiej części powierzchni kuli ziemskiej. Wywodzi się z języka greckiego – *chora* oznacza kraj, *grafein* zaś znaczy pisać. Pojęcie chorografii „można więc uzupełnić następującymi stwierdzeniami:

- jest to systematyczny opis krainy lub krain;
- opis może zawierać informacje geograficzne, biologiczne, historyczne i in.”¹.

Chorografia zajmuje się więc zbieraniem szczegółowych danych o konkretnym terenie. „Na powstanie chorografii wpływ wywarły podróże, odkrycia geograficzne oraz rozwój świadomości przestrzennej ludzi. Już w czasach przedpiśmiennych musiały istnieć jakieś oralne formy opisu zamieszkiwanego

¹ D. Rott, *Staropolskie chorografie*, Warszawa 1995, s. 33.

Ryc. 1. Okładka *Geografii polskiej Warmii* W. Barczewskiego, Olsztyn 1918

terytorium terytoriów sąsiednich. Z czasem przekazy te stawały się coraz obszerniejsze i precyzyjniejsze i, być może, usamodzielniały się².

Opisy krajów i krain można znaleźć w licznych dziełach wybitnych uczonych, np. Arystotelesa³ i Ptolemeusza. „Autor *Wstępu do geografii* (*Geographike hyphegesis*) w ośmiu księgach zajmował się m.in. matematycznymi podstawami kartografii (odwzorowaniem sferycznej powierzchni naszej planety na mapie). Księga pierwsza podawała rozróżnienie między geografją a chorografją, a kolejne zawierały katalog prawie ośmiu tysięcy nazw własnych⁴; z kolei „Jan Długosz w *Chorografii Regni Poloniae* przedstawił m.in. granice Europy, Polski, diecezji, łańcuchy górskie, osiedla, bogactwa naturalne, faunę i florę oraz zagadnienia gospodarcze, handlowe, hydrograficzne i klimatyczne. *Chorografia Regni Poloniae* to nie tylko cenny dokument epoki, to nie tylko źródło najwyższej wagi dla geografii historycznej, to również przestrzenny obraz piętnastowiecznego Królestwa Polskiego w całej świeżości i prawdzie autentycznego przekazu⁵.”

² Ibidem, s. 43.

³ W 13. rozdziale II księgi *Meteorologii* Arystoteles wymienił ważniejsze rzeki i góry oraz opisał granice znanej sobie ekumeny.

⁴ D. Rott, *Staropolskie...*, op. cit., s. 47.

⁵ W. Szelińska, *Chorografia Regni Poloniae Jana Długosza*, Kraków 1980, s. 143.

Geografia polskiej Warmii (ryc. 1) księdza Walentego Barczewskiego jest szczegółowym opisem tych ziem, zawierającym informacje geograficzne (nazwy w językach polskim i niemieckim, dane o ukształtowaniu, pokryciu i sposobie użytkowania terenu), historyczne (wiadomości na temat lokalizacji miast i wsi oraz wydarzeń), hydrograficzne (nazwy rzek, jezior, bagien). Autor podjął także zagadnienia społeczno-gospodarcze i religijne. Tekst ukazał się w 1917 r. jako dodatek do „Gazety Olsztyńskiej”, a w 1918 r. opublikowano wydanie książkowe.

Walenty Barczewski (1856–1928) urodził się w Jarotach⁶ (niem. Jondorf), a zmarł w Brąszwałdzie (niem. Braunsvalde), gdzie od lipca 1894 r. był proboszczem. W latach 1921–1928 był posłem do Sejmu Prowincjonalnego w Królewcu. Był autorem prac z zakresu dziejów kultury ludowej, geografii i historii Kościoła polskiej Warmii, napisał m.in. *Kiermasy na Warmii* (1883), *Geografia polskiej Warmii* (1917), *Piśmiennictwo polskie na Warmii w XIX i XX stuleciu* (1923–1925), *Kościoły katolickie na Mazurach* (1926), *Gwary ludu na Warmii i Mazurach*, *Źródła naszej Łyny*.

2. Rejencja olsztyńska w świetle podziału administracyjnego Prus Wschodnich w latach 1905–1920

W Królestwie Pruskim obowiązywał podział administracyjny składający się z jednostek czterech stopni: prowincji, rejencji, powiatów i gmin. Rejencja olsztyńska (niem. Regierungsbezirk Allenstein) została powołana do życia 1 listopada 1905 roku⁷. Składała się z dziewięciu powiatów: reszelskiego, szczycieńskiego, nidzickiego, ostródzkiego, olsztyńskiego, ełckiego, giżyckiego, pińskiego i mrągowskiego (ryc. 2). Jej powierzchnia wynosiła 12 032 km², a na początku XIX w. zamieszkiwało ją 519 626 osób⁸.

Powołanie nowej rejencji⁹ okazało się bardzo korzystne dla Olsztyna i przyniosło mu ważne inwestycje, m.in. budowę wielkiego gmachu dla władz rejencyjnych, starostwa, poczty, sądu i koszar wojskowych. Wzrost liczby mieszkańców miasta doprowadził do wyodrębnienia 1 kwietnia 1910 r. powiatu miejskiego. „Z małego miasteczka, liczącego w 1861 roku niewiele ponad cztery tysiące mieszkańców, stał się w 1920 roku dużym, jak na ówczesne czasy miastem, zamieszkałym przez prawie 39 tysięcy mieszkańców”¹⁰.

Na przełomie XIX i XX stulecia w regionie zaczęto budować zakłady przemysłowe m.in. fabryki maszyn, zapalek, cegielnie, browary. Do Olsztyna doprowadzono gaz, wodociąg, kanalizację, prąd elektryczny, pojawiły

⁶ Jaroty obecnie są dzielnicą Olsztyna.

⁷ T. Cieślak, *Pomorze Wschodnie w XIX i XX wieku ze specjalnym uwzględnieniem podziałów administracyjnych*, Olsztyn 1966, s. 33.

⁸ Ibidem, s. 33.

⁹ Od 1 listopada 1905 r.

¹⁰ S. Achremczyk, *Historia Warmii i Mazur*, Olsztyn 1992, s. 211.

Ryc. 2. Pomorze Wschodnie (1772–1939). Podział administracyjny w okresie 1905–1920 (źródło: T. Cieślak, *Pomorze Wschodnie w XIX i XX wieku ze specjalnym uwzględnieniem podziałów administracyjnych*, Olsztyn 1966, załącznik, opracowanie mapy G. Leyding)

się tramwaje. W 1912 r. w mieście utworzono okręg wojskowy, a „garnizon olsztyński w 1914 r. liczył 16 tysięcy żołnierzy”¹¹.

3. Zagadnienia ludnościowe i stan gospodarki rejencji olsztyńskiej na początku XX wieku

Rejencja olsztyńska, podobnie jak całe Prusy Wschodnie, cechowała się niskim potencjałem demograficznym i stosunkowo rzadką gęstością zaludnienia. Ta ostatnia wynikała z wysokiego udziału lasów i jezior oraz słabych gleb, które były przyczyną niskiej efektywności gospodarki rolnej¹².

Struktura narodowościowa rejencji olsztyńskiej była bardziej złożona niż na pozostałym terytorium Prus Wschodnich, gdzie dominowała ludność niemiecka. Zamieszkiwała ją w znacznym stopniu ludność polska¹³. Ustalenie

¹¹ Ibidem, s. 211.

¹² P. Eberhardt, *Zagadnienia ludnościowe obszaru byłych Prus Wschodnich*, Warszawa 1995, s. 11.

¹³ Ludność polska skupiała się również w powiatach Sztum, Kwidzyn, Susz w rejencji kwidzyńskiej oraz w powiecie Olecko w rejencji gąbińskiej.

Tabela 1. Gęstość zaludnienia Prus Wschodnich w 1910 r.

Lp.	Rejencje	Powierzchnia w km ²	Liczba ludności	
			w tys.	na 1 km ²
1.	Królewiecka (niem. Königsberg)	13 145	852,1	65
2.	Gąbińska (niem. Gumbinnen)	9 398	527,3	56
3.	Olsztyńska (niem. Allenstein)	11 520	518,7	45
4.	Kwidzyńska (niem. Marienwerder)	2 927	249,2	85
Ogółem		36 990	2 147,3	58

Na podstawie spisu ludności z 1910 r.

Źródło: P. Eberhardt, *Zagadnienia ludnościowe obszaru byłych Prus Wschodnich*, Warszawa 1995, s. 11.

dokładnej liczby Polaków mieszkających w rejencji olsztyńskiej jest dość trudne z powodu braku wiarygodnych materiałów statystycznych. Kwestionowane są spisy ludności przeprowadzane przez administrację pruską, zwłaszcza ten z 1925 r. oraz spisy późniejsze.

Na początku XX w. rejencja olsztyńska nie utraciła swojego pierwotnego, typowo rolniczego charakteru. Jako region słabo uprzemysłowiony rozwijała się stosunkowo powoli. Dominował przemysł oparty na rolnictwie i leśnictwie, a więc na bogactwie naturalnym regionu. Znajdowały się w niej cukrownie, cegielnie, młeczarnie, browary, tartaki, młyny. Większość ludności jednak żyła z rolnictwa, które cechowało się zróżnicowaną strukturą agrarną. Istniały bowiem gospodarstwa wielkoobszarowe powyżej 100 ha oraz wiele małych gospodarstw do 0,5 ha. Około 2/3 zaludnienia stanowiła ludność wiejska, a 1/3 ludność miejska (tab. 2).

Stosunkowo dobrze rozwinięta infrastruktura techniczna (głównie gęsta sieć linii kolejowych), a także ulokowanie licznych garnizonów wojskowych powodowały, że był to obszar o dużym znaczeniu militarnym. Pomimo urokliwych walorów krajobrazowych rejencja olsztyńska miała niewielkie znaczenie turystyczne.

Na przełomie XIX i XX stulecia w Prusach Wschodnich odczuwalna była emigracja zarobkowa ludności: „ogromne stosunkowo straty ludności wiejskiej, wywołane przez emigrację do zachodnich ośrodków przemysłowych, zaostrzają trudności przy uzyskiwaniu sił roboczych, wykwalifikowanych do pracy na roli”¹⁴. Wśród przyczyn ruchów migracyjnych ludności były

¹⁴ A. Muennich, *Osadnictwo niemieckie w Prusach Wschodnich*, Toruń 1934, s. 14.

niechęć robotników rolnych do ciężkiej pracy na roli i perspektywa znacznie wyższych zarobków w przemyśle na zachodzie Europy, połączona z atrakcyjnością miast.

Tabela 2. Liczba ludności w rejencji olsztyńskiej w 1925 r.¹⁵

Lp.	Nazwa powiatu	Liczba ludności w tys.	Ludność			
			miejska		wiejska	
			w tys.	w %	w tys.	w %
1.	m. Olsztyn (S. Allenstein)	38,1	38,1	100,0	–	–
2.	Olsztyn (Landkreis Allenstein)	55,8	4,8	8,6	51,0	91,4
3.	Pisz (Landkreis Johannisburg)	55,2	10,2	18,5	45,0	81,5
4.	Giżycko (Landkreis Lötzen)	45,8	13,1	28,6	32,7	71,4
5.	Elk (Landkreis Lyck)	58,4	15,4	26,4	43,0	73,6
6.	Nidzica (Landkreis Neidenburg)	38,6	6,5	16,8	32,1	83,2
7.	Szczytno (Landkreis Ortsbelg)	71,0	15,4	21,7	55,6	78,3
8.	Ostróda (Landkreis Osterode)	76,6	23,0	30,0	53,6	70,0
9.	Reszel (Landkreis Rössel)	49,0	15,8	32,2	33,2	67,8
10.	Mragowo (Landkreis Sensburg)	51,8	9,8	18,9	42,0	81,1
Ogółem		540,3	152,1	28,1	388,2	71,9

Źródło: P. Eberhardt, *Zagadnienia...*, s. 20.

4. Wybrane aspekty wykorzystania źródeł tekstowych w badaniach geograficzno-historycznych

Pozyskane zbiory informacji o wybranym obiekcie pozwalają na wszechstronne wykorzystanie w badaniach naukowych. Istotnymi zagadnieniami są model (rastrowy i wektorowy), rodzaj (graficzny i opisowy) oraz sposób zapisu (*.XLS, *.DBF, *.SHP) gromadzonych danych tematycznych. W modelu rastrowym przestrzeń zapisywana jest w postaci regularnej siatki pól elementarnych (macierz lub piksele), a w wektorowym w postaci obiektów punktowych, liniowych albo powierzchniowych według ich cech geometrycznych. Dane graficzne (przestrzenne) mogą być dwu- (2D) lub trzywymiarowe (3D), zawierać informacje o geometrii obiektów (kształt, wielkość, położenie), a także

¹⁵ Na podstawie spisu ludności z 1925 r.

o ich rozmieszczeniu względem innych obiektów (topologia). Dane opisowe, określane jako atrybuty obiektów, stanowią opis ich cech ilościowych (liczba) lub jakościowych (tekst) i nie są związane z umiejscowieniem obiektów w przestrzeni.

Wykorzystując dane tekstowe jako źródło informacji, należy zwrócić uwagę na ich jakość, w szczególności na pochodzenie, tj. sposób i czas pozyskania, oraz zgodność – czy nie ma sprzeczności danych. Zbiory te należą do ważnych źródeł informacji geograficznej i historycznej. Obejmują wszystkie treści pisane, czyli encyklopedie, publikacje naukowe, czasopisma, podręczniki, przewodniki turystyczne, informatory, opisy, wykazy, roczniki statystyczne, a także literaturę piękną.

Źródła tekstowe wykorzystywane są m.in. w badaniach geograficzno-historycznych dotyczących wielokulturowości, skupiających się na zróżnicowaniu narodowościowym i religijnym, regionach wielokulturowych i dziedzictwie kulturowym. „Podstawowymi punktami odniesienia geograficznych badań dotyczących wielokulturowości jest przestrzeń, środowisko geograficzne oraz elementy społeczno-kulturowe, przy jednoczesnym uwzględnieniu wpływu uwarunkowań historycznych i politycznych”¹⁶. Tekst w tego typu badaniach pozwala na poznanie złożoności i różnorodności narodowościowej i wyznaczenie analizowanego obszaru, określenie procesów migracji ludności.

Innym przykładem zastosowania dokumentów tekstowych w badaniach jest problematyka geografii regionalnej, która swój początek zaczęła z chorografii. „Geneza koncepcji regionalnej sięga starożytności, początku geografii, która powstała jako dziedzina wiedzy z jednej strony powołana do opisów określonych fragmentów Ziemi, co utożsamiało geografę z chorografią (Strabon), z drugiej jako nauka zajmująca się zjawiskami i procesami odnoszącymi się do Ziemi jako całości – geografia (Erastoteles)”¹⁷. Geografia regionalna pokazuje indywidualność i odrębność jednych obszarów wobec innych, będącą efektem różnorodności zjawisk występujących na planecie. Poszukuje podstaw odmienności przestrzeni wynikającej z czynników przyrodniczych i społecznych, a także z relacji występujących między obiektami. Jak zauważył A. Suliborski, „celem ogólnym geografii regionalnej byłoby ustalenie (odkrycie) spójności obszaru (jedności otaczającej nas rzeczywistości), w całej jego wewnętrznej różnorodności, przez wykazanie roli i znaczenia budujących go głównych elementów oraz ich funkcji w kreowaniu różnych relacji systemu człowiek-środowisko, określenie charakteru tych relacji (jakościowego

¹⁶ M. Barwiński, *Wielokulturowość we współczesnych polskich badaniach geograficznych i edukacji geograficznej – zarys problematyki*, „Przegląd Geograficzny”, t. 88, 2016, z. 2, s. 138.

¹⁷ A. Suliborski, *Geografia regionalna i jej znaczenie dla istoty geografii*, w: *Miasto – region – tożsamość geografii. Wybór prac Andrzeja Suliborskiego*, red. M. Wójcik, Łódź 2016, s. 149. (Uwaga: praca została wydana w 2006 r. w monografii *Geografia regionalna jako przedmiot badań i nauczania*, Poznań, s. 15–27).

i ilościowego) i znaczenia w tworzeniu jedności badanego obszaru, jego indywidualności i specyfiki”¹⁸.

Wykorzystanie źródeł tekstowych w badaniach geografii regionalnej może mieć charakter:

- procesualny – przedmiotem zainteresowania są procesy, dynamika zjawiska;
- kontekstualny – wyjaśnianie indywidualności przestrzeni w określonych aspektach (społecznym, kulturowym, ekonomicznym, przestrzennym), podkreślenie regionalnej specyfiki;
- problemowy – pokazanie problemów rozwoju regionu (miejsc) w powiązaniu z wieloma zjawiskami kształtującymi jego osobliwość;
- całościowy – dążenie do szerokiego wyjaśnienia (zrozumienia) problemu w ramach pewnych obszarów;
- teoretyczny – rozwiązywanie problemu odbywa się w ramach określonych modeli badawczych¹⁹.

Kolejnym przykładem wykorzystania źródeł tekstowych w badaniach geograficzno-historycznych jest opis obiektów i zjawisk. Dokonuje się go za pomocą atrybutów obiektów ilościowych (liczba) albo jakościowych (tekst) z bazy danych i służy do określenia nieprzestrzennych właściwości i relacji obiektów. Atrybuty jakościowe odpowiadają na pytania „co?” lub „jaki?” i określają przynależność obiektów do pewnej kategorii albo są ich nazwami²⁰. Atrybuty ilościowe udzielają odpowiedzi na pytania „ile?”, czyli jak duży jest dany obiekt lub jak intensywne jest zjawisko²¹. Dodanie atrybutu czasu umożliwia badanie zjawisk zmiennych w czasie i przestrzeni. Jak zauważył B. Szady, „czasowo-przestrzenne systemy baz danych umożliwiają gromadzenie i analizę danych oraz prezentację informacji o zjawiskach (atrybuty opisowe) w ich wymiarze przestrzennym (atrybuty geograficzne) przy uwzględnieniu chronologii (atrybuty czasowe)”²².

Wybór jednostki odniesienia (pola podstawowego lub pola odniesienia, jednostki przestrzennej bądź statystycznej) w naukach geograficzno-historycznych jest jedną z podstawowych kwestii badawczych. Najczęściej przyjmuje się jednostki administracyjne albo statystyczne, a także jednostki geometryczne, np. kwadraty lub sześciokąty, rzadziej zaś jednostki fizycznogeograficzne czy historyczne, co związane jest z łatwością dostępu do danych. Sporadycznie jako jednostki odniesienia występują parafie z powodu trudności z dotarciem do źródeł informacji oraz braku danych geometrycznych granic parafii.

¹⁸ Ibidem, s. 156.

¹⁹ M. Wójcik, *Koncepcje „nowej” geografii regionalnej*, w: *Podstawowe idee i koncepcje w geografii*, t. 6, red. W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski, Łódź 2011, s. 53–71.

²⁰ W. Żyszkowska, W. Spallek, D. Borowicz, *Kartografia tematyczna*, Warszawa 2012, s. 41.

²¹ Ibidem, s. 43.

²² B. Szady, *Czasowo-przestrzenne bazy danych jako narzędzie w geografii historycznej*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica”, 2013, nr 14, s. 20.

5. „Polska Warmia” jako obiekt badań

Według W. Barczewskiego²³ termin „Warmia” pochodzi z czasów staropruskich: „Obrali około 600 lat przed Chrystusem pogańscy Prusacy w wojnie przeciw Mazowszu niejakiego Prutena (Prusa) arcykapłanem, a brata Widewuda (Wojewoda) królem. Widewud zaś podzielił przy śmierci państwo swe pomiędzy dwunastu synów. Jednemu z nich imieniem Warmo dostało się ziemstwo w dzisiejszych okolicach Brunsberka²⁴, Licperka²⁵, Biskupca, Olsztyna, odtąd Warmią, Warmien, później Wermland, Ermland zwaną”²⁶.

„Polska Warmia zawiera powiat olsztyński z miastami Olsztyn (Allenstein) i Watembork²⁷, i część powiatu reszelskiego z miastem Biskupcem (Bischofsburg) i z 27 parafiami. Jest to mniej więcej trzecia część właściwej Warmii. Polscy biskupi mieszkali swego czasu na zamku w Licperku (Heilsberg)”²⁸.

Jak podaje W. Barczewski, na obszarze „polskiej Warmii” (ryc. 3) ziemia była bardzo urodzajna. Głównie uprawiano pszenicę, żyto, jęczmień, len, groch, kartofle oraz warzywa. Pola, łąki, wzniesienia, lasy, bagna miały nazwy własne. „Ludzie mieszkali we wsi. Na polach nie było żadnych mieszkań. Stąd potrzeba było dla łatwiejszego porozumiewania się dalekie pola, łąki, lasy należące do jednej wsi, osobnemi obdarzyć nazwami, które i po separacji pozostały na ustach ludu. Wiele takich nazw sięga czasów staropruskich”²⁹. Zazwyczaj nazwy tych miejsc powtarzały się w każdej miejscowości, do najczęstszych zaś należały: „przece poprzek sztuk lub długich lech, dłuże, na sztukach, na działach (były to dodatnie udziały), w Gaju, na Rogatkach, w Bukowinie, na (w) Zapowiedzi (laski, oparczyska w niedostępnych grzędach), Gieleki duże torfowisko z małym laskiem, dwórnice”³⁰.

Krajobraz Warmii urozmaicony jest pagórkami, lasami, łąkami i jeziorami. Zróznicowana przeszłość historyczna i religijna pozostawiła po sobie staropruskie cmentarzyska z urnami z ilu, w których można znaleźć resztki spalonych kości ludzkich, pierścienie, sprzączki, stare monety lub bursztyn. Charakterystycznym i nieodłącznym elementem pejzażu warmińskiego są przydrożne kapliczki i krzyże, które są świadectwem ludowej pobożności i religijności. „Po innych wsiach znajdują się także kaplice pomniejszych, bożemęki i krzyże murywane i drewniane, w których lub pod którymi lud warmiński schodzi się wieczorami do różańca i wspólnych modłów i pieśni...”³¹.

²³ Na podstawie legendy.

²⁴ Brunsberk – obecnie Braniewo.

²⁵ Licperk – obecnie Lidzbark Warmiński.

²⁶ W. Barczewski, *Geografia polskiej Warmii*, Olsztyn 1918, s. 7.

²⁷ Watembork – obecnie Barczewo.

²⁸ W. Barczewski, *Geografia...*, op. cit., s. 9.

²⁹ Ibidem, s. 11.

³⁰ Ibidem.

³¹ Ibidem, s. 31.

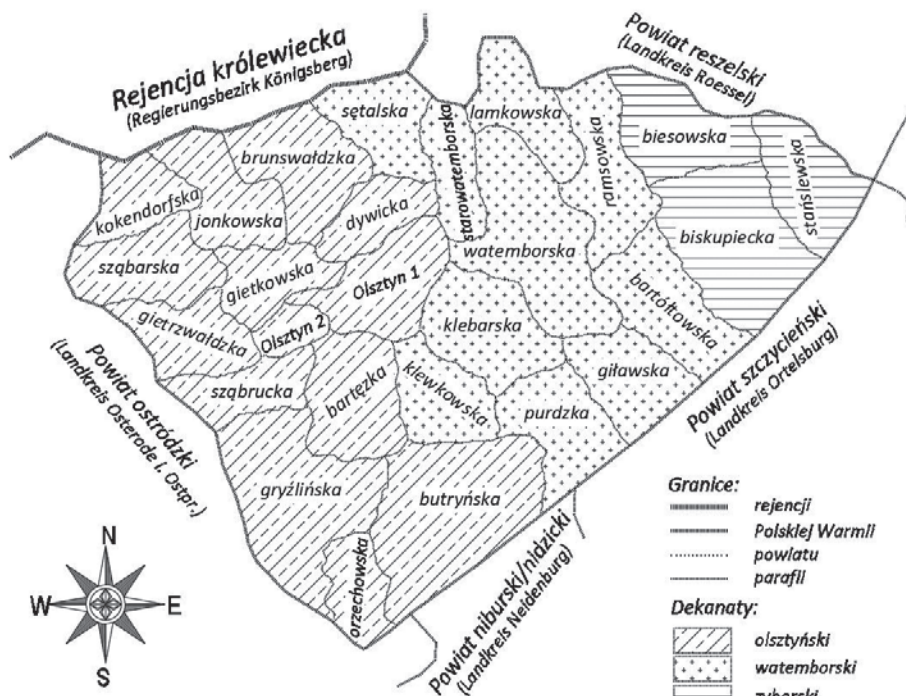
Ryc. 3. „Polska Warmia” w granicach rejencji olsztyńskiej (opracowanie własne)

6. Wykorzystanie źródeł tekstowych w badaniach geograficzno-historycznych na przykładzie *Geografii polskiej Warmii* W. Barczewskiego

Na „polskiej Warmii” na początku XX w. było 27 parafii zgromadzonych w trzech dekanatach. W skład dekanatu olsztyńskiego wchodziły parafie: Olsztyn (1, 2), dywicka (3), brunswaldzka (4), gietkowska (5), jonkowska (6), kokendorfska (7), sząbarska (8), gietrzwałdzka (9), sząbrucka (10), bartężka (11), gryźlińska (12), orzechowska (13), butryńska (14). Do dekanatu wateborskiego należały parafie: wateborska (15), klebarska (16), klewkowska (17), purdzka (18), giławska (19), bartóltowska (20), ramsowska (21), lamkowska (22), starowateborska (23), sętalska (24). Z kolei parafie biesowska (25), biskupiecka (26) i stańslewska (27) leżały w dekanacie zyborskim (ryc. 4).

„Polska Warmia” zamieszkiwana była w dużej mierze przez ludność polską, która głównie żyła z rolnictwa. Język polski (gwarę warmińską) można było usłyszeć „na targach i jarmarkach po miastach, a na odpustach i kiermaszach (ucztaach domowych po odpuście) we wsiach”³². W gwarze tej

³² Ibidem, s. 29.

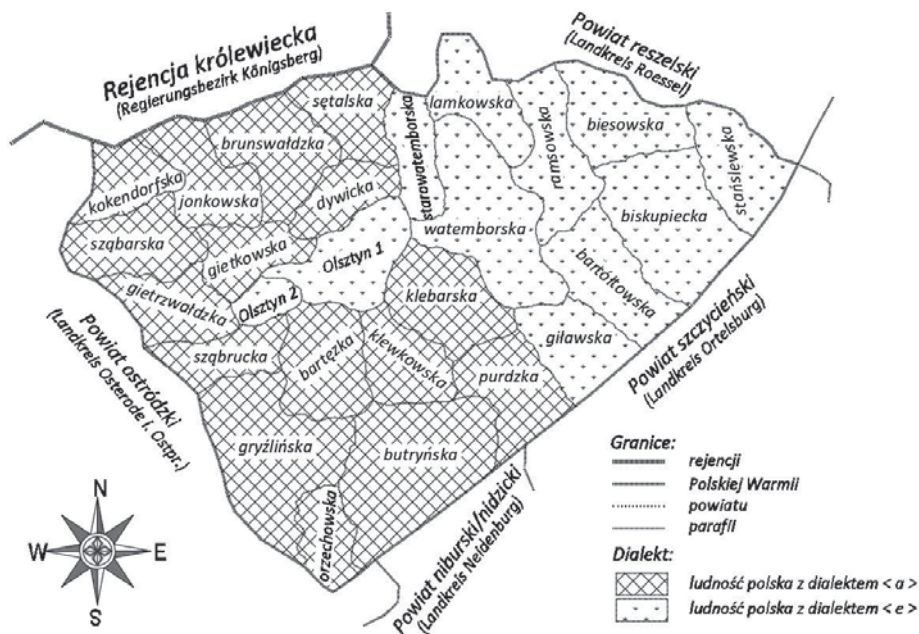

Ryc. 4. Parafie na „polskiej Warmii” na początku XX w. (opracowanie własne)

charakterystyczny był podział na dwie cechy, tj. literę <a>, np. „bandzie”, „bandziarze”, oraz literę <e>, np. „bendzie”, „beńdzie”, „bendziarze”. Ludność wiejska z 16 parafii – sętańskiej, brunszwałdzkiej, jonkowskiej, kokendorfskiej, sząbarskiej, dywickiej, gietkowskiej, gietrzwałdzkiej, sząbruckiej, gryzlińskiej, bartęzkiej, kiewkowskiej, klebarskiej, purdzkiej, butryńskiej i orzechowskiej, które leżały na północ, południe i zachód od Olsztyna – posługiwała się tym pierwszym dialektem, z literą <a>, a mieszkańcy pozostałych 11 parafii, czyli dwóch olsztyńskich, watemborskiej, biskupieckiej, starowatemborskiej, lamkowskiej, ramsowskiej, biesowskiej, stańslewskiej, bartołtowskiej i giławskiej, znajdujących się w Olsztynie, Watemborku i Biskupcu oraz na terenach wschodnich, mówili dialektem z literą <e> (ryc. 5).

„Polska Warmia” była regionem wielokulturowym, gdzie religią dominującą był katolicyzm. Należy podkreślić, że od wielu stuleci na Warmii żyła nie tylko ludność polskojęzyczna, lecz także przede wszystkim Niemcy, którzy również uczęszczali do kościołów katolickich. Księża lub pastory byli niemiecko- i polskojęzyczni³³. Walenty Barczewski w *Geografii polskiej Warmii*

³³ P. Popieliński, *Stosunki narodowościowe na Warmii i Mazurach na tle religijnym w I połowie XX wieku*, „Język. Religia. Tożsamość”, 2016, nr 2 (14), s. 111–130.

Ryc. 5. Podział ludności polskiej według dialektu (opracowanie własne)

zgrupował dane dotyczące liczby katolików w poszczególnych parafiach. W dekanacie olsztyńskim liczącym 14 parafii było 47 827 katolików (tab. 3)³⁴. W dekanacie watemborskim (10 parafii) 28 964 katolików (tab. 4), a w zybońskim (3 parafie) – 13 710 (tab. 5). Łączna liczba katolików na „polskiej Warmii” na początku XX w. – zgodnie z obliczeniami Barczewskiego – wynosiła 90 501 osób.

Porównując dane zestawione w tabeli 2, dotyczące powiatu grodzkiego Olsztyna (S. Allenstein) i powiatu ziemskiego olsztyńskiego (Landkreis Allenstein), oraz w tabelach 3 i 4, odnoszące się do powiatu olsztyńskiego (grodzkiego i ziemskiego), można stwierdzić, że na początku XX w. około 82% ludności było katolikami (76 791 katolików na 93 900 mieszkańców powiatu olsztyńskiego). Charakterystycznym elementem krajobrazu regionu są przydrożne kapliczki i krzyże symbolizujące katolicyzm Warmii.

Rozpoznawalnym elementem dziedzictwa kulturowego Warmii są odpusty. Jak pisze Barczewski, duże odpusty odbywały się w Jonkowie (św. Rocha), Gietrzwałdzie (śś. Piotra i Pawła, Porcjunkuli, Wniebowzięcia i Narodzenia N. Maryi Panny), Bartągu (Boskiej Opatrzności), Gietkowie³⁵ (św. Wawrzyńca), Olsztynie (św. Jakuba), Watemborku (św. Anny, św. Antoniego, Porcjunkuli,

³⁴ Wszystkie wartości odnoszą się do okresu sprzed 1917 r.

³⁵ Gietkowo – obecnie Gutkowo.

Tabela 3. Katolicy w dekanacie olsztyńskim

Powiat	Dekanat	Parafia	Liczba katolików	Uwagi
Powiat grodzki Olsztyn (S. Allenstein) i ziemski olsztyński (Landkreis Allenstein)	olsztyński	Olsztyn (1, 2)	22 000	1916 r.
		dywicka (3)	2 143	1916 r.
		brunswaldzka (4)	2 213	1917 r.
		gietkowska (5)	1 830	1916 r.
		jonkowska (6)	2 219	–
		kokendorfska (7)	1 832	–
		sząbarska (8)	2 300	–
		gietrzwałdzka (9)	2 370	–
		sząbrucka (10)	1 820	–
		bartężka (11)	3 300	–
		gryźlińska (12)	2 300	–
		orzechowska (13)	1 000	–
		butryńska (14)	2 500	–
		Ogółem		

Źródło: W. Barczewski, *Geografia polskiej Warmii*, Olsztyn 1918, s. 33–59.

św. Bonawentury) i Purdzie (Pańskiego Przemienienia, św. Rozalii), a mniejsze w Sętalu (Pańskiego Przemienienia, św. Mikołaja), Brunswaldzie³⁶ (Narodzenia N. Maryi Panny, św. Katarzyny), Starym Watemborku³⁷ (św. Wawrzyńca, św. Katarzyny), Lamkowie (św. Mikołaja), Biesowie (św. Mikołaja), Biskupcu (św. Jana Chrzciciela), Giławach (św. Jana Chrzciciela), Stańslewie³⁸ (św. Józefa), Ramsowie (św. Andrzeja), Bartóltach³⁹ (św. Jakuba), Klebarku⁴⁰ (Znalezienia św. Krzyża, Narodzenia N. Maryi Panny), Klewkach (św. Walentego), Butrynach (św. Jakuba), Orzechowie (św. Józefa), Gryźlinach (św. Wawrzyńca), Sząbruku (św. Mikołaja, św. Anny), Sząbargu⁴¹ (św. Apolonii, św. Maryi

³⁶ Brunswald – obecnie Brąswald.

³⁷ Stary Watembork – obecnie Barczewko.

³⁸ Stańslewo – obecnie Stanlewo.

³⁹ Bartóły – obecnie Bartoły Wielkie.

⁴⁰ Duży Klebark – obecnie Klebark Wielki.

⁴¹ Sząbarg – obecnie Wrzesina.

Tabela 4. Katolicy w dekanacie watemborskim

Powiat	Dekanat	Parafia	Liczba katolików	Uwagi
Powiat ziemski olsztyński (Landkreis Allenstein)	watemborski	watemborska (15)	8 250	–
		klebarska (16)	2 500	–
		klewkowska (17)	2 000	–
		purdzka (18)	2 300	–
		gławska (19)	1 332	–
		bartóttowska (20)	1 350	–
		ramsowska (21)	2 400	–
		łankowska (22)	4 400	–
		starowatemborska (23)	2 432	–
		sętalska (24)	2 000	–
Ogółem			28 964	

Źródło: W. Barczewski, op. cit., s. 59–71.

Tabela 5. Katolicy w dekanacie zyberskim

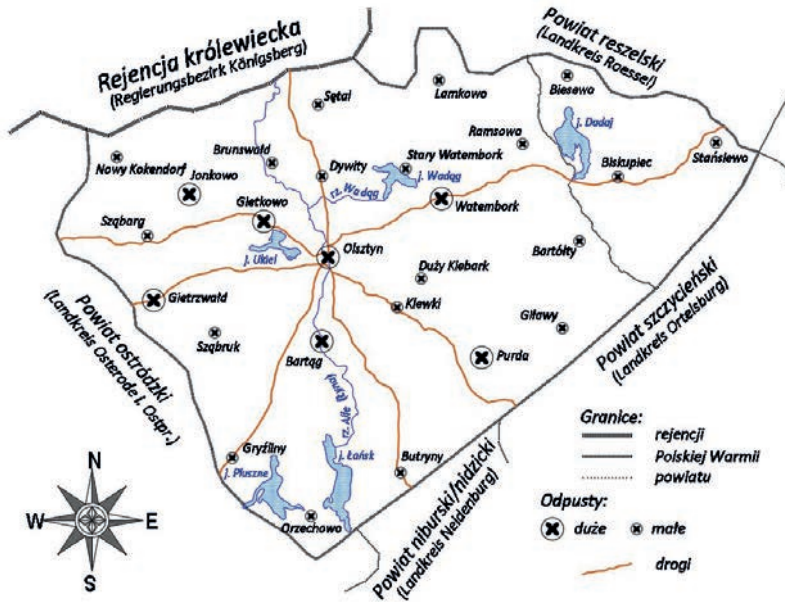
Powiat	Dekanat	Parafia	Liczba katolików	Uwagi
Powiat rezelski (Landkreis Roessel)	zyberski	biesowska (25)	2 800	–
		biskupiecka (26)	9 600	–
		stańslewska (27)	1 310	–
Ogółem			13 710	

Źródło: W. Barczewski, op. cit., s. 71–77.

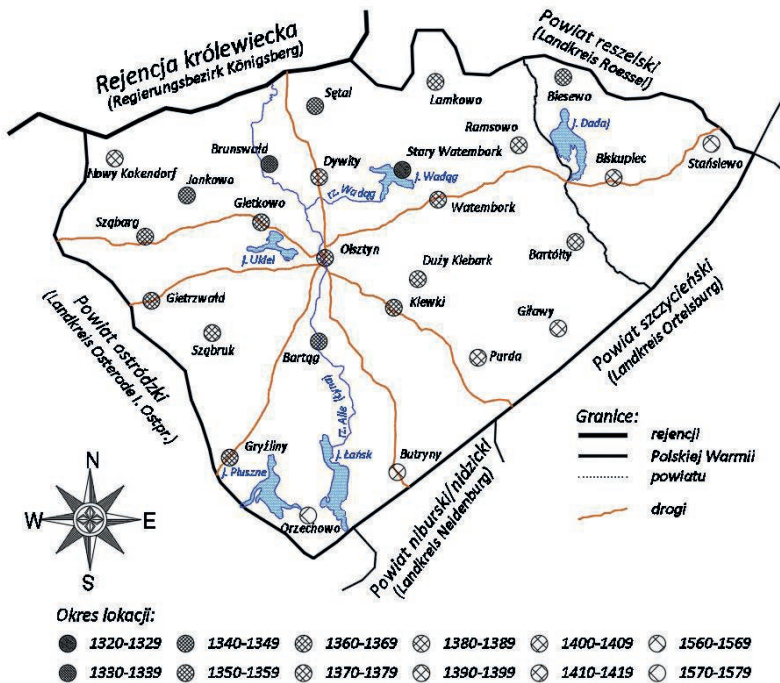
Magdaleny), Kokendorfie⁴² (Nawiedzenia N. Maryi Panny, Jana Ewangelisty) i Dywitach (Wniebowzięcia i Narodzenia N. Maryi Panny, śś. Szymona Judy). W powiecie olsztyńskim duże odpusty odbywały się w Olsztynie i Watemborku oraz koncentrowały się w siedzibach parafii wokół miast (ryc. 6).

Miarodajnym obrazem postępu osadnictwa na „polskiej Warmii” jest analiza dat lokacji miast i wsi (tab. 6, 7, 8). Miasta Olsztyn, Watembork i Biskupiec oraz wsie były lokowane na prawie chełmińskim. Jeśli chodzi o siedziby parafii, to najstarsza jest w Starym Watemborku (1325 r.), a najmłodsza

⁴² Kokendorf – obecnie Nowe Kawkowo.

Ryc. 6. Odpusty na „polskiej Warmii” na początku XX wieku (opracowanie własne)

Ryc. 7. Lokacja miast i wsi na „polskiej Warmii” (opracowanie własne)

Tabela 6. Dane o przywilejach lokacyjnych miejscowości w dekanacie olsztyńskim

Nazwa miejscowości	Data lokacji wsi	Liczba włók ^a	Dodatkowe informacje
Olsztyn	1353	178	100 włók wolnych lasu i pastwiska, 7 szlacheckich, 6 plebańskich, 1 wolna od czynszu z osobnej łaski
Dywity	1366	40	10 włók wolnych lasu do wyrębu, 6 plebańskich, 4 wolne od czynszu
Brunswałd	1337	50	8 sołtysich, 8 plebańskich, 1 osobna
Gietkowo	1352	60	–
Jonkowo	1345	60	6 plebańskich
Kokendorf	1380	–	5 plebańskich
Sząbarg	1352	60	6 plebańskich
Gietrzwałd	1352	70	9 sołtysich, 5 plebańskich
Sząbruk	przed 1363	68	7 sołtysich, 5 plebańskich
Bartąg	przed 1350	30	6 sołtysich, 6 plebańskich
Gryżliny	1358	60	3 sołtysie
Orzechowo	1575 ^b	30	–
Butryny	1412	40	5 sołtysich

^a 1 włoka chełmińska = 30 mórg = 17,9550 ha. Więcej na temat staropolskich jednostek miar m.in. w E. Stamm, *Staropolskie miary*, Warszawa 1938.

^b Dane pochodzą z www.domwarminski.pl/.

Źródło: W. Barczewski, op. cit., s. 33–57.

w Orzechowie (1575 r.). Agregując daty lokacji w okresy dziesięcioletnie, można zauważyć, że najwięcej było ich w latach pięćdziesiątych (7 przywilejów: Olsztyn, Gietkowo, Sząbak, Gietrzwałd, Gryżliny, Klewki, Biesewo) i sześćdziesiątych (5 przywilejów: Dywity, Sząbruk, Watembork, Duży Klebark, Lamkowo) XIV wieku. Przestrzenne rozmieszczenie miast i wsi pokazuje, że początkowo osadnictwo rozwijało się w północnej i w środkowej części „polskiej Warmii” (ryc. 7), później zaś kierowało się na południe i południowy wschód. Największą powierzchnię lokacyjną otrzymał Olsztyn – 178 włók ziemi. Należy zaznaczyć, że pełny obraz rozwoju osadnictwa będzie zaprezentowany po uwzględnieniu większego zbioru miejscowości.

Ważnym elementem geoinformacji są nazwy oraz ich pochodzenie będące podłożem do badań zróżnicowania religijnego i narodowościowego regionu.

Tabela 7. Dane o przywilejach lokacyjnych miejscowości w dekanacie wateborskim

Nazwa miejscowości	Data lokacji wsi	Liczba włók	Dodatkowe informacje
Watebork	1364	90 ^a	10 sołtysich, 6 plebańskich, 2 pod budowę zamku
Duży Klebark	1366	60	6 plebańskich
Klewki	1352	40	5 plebańskich
Purda	1384	70	7 wolnych założycielowi, 5 plebańskich
Gitawy	1407	40	4 wolne, sądownictwo
Bartóty	1379	90	–
Ramsowo	1379	70	–
Lamkowo	1364 ^b	53 ^c	–
Stary Watebork	1325	80 ^d	4 plebańskie
Sętań	1344	80 ^e	7 wolnych

^a Dane pochodzą z www.barczewo.pl/o-gminie/rys-historyczny/.

^b Niektóre źródła podają rok 1363, np. <https://pl.wikipedia.org/wiki/Lamkowo>.

^c Dane pochodzą z www.pl.wikipedia.org/wiki/Lamkowo.

^d Dane pochodzą z www.pl.wikipedia.org/wiki/Barczewko.

^e Dane pochodzą z www.pl.wikipedia.org/wiki/Sętań.

Źródło: W. Barczewski, op. cit., s. 59–69.

Tabela 8. Dane o przywilejach lokacyjnych miejscowości w dekanacie zybońskim

Nazwa miejscowości	Data lokacji miasta	Liczba włók	Dodatkowe informacje
Biskupiec	1395	–	miasto powstało z osady przyzamkowej
Biesowo	1354	60	–
Stańslewo	1569 ^a	55 ^b	–

^a Dane pochodzą z www.pl.wikipedia.org/wiki/Stanclewo.

^b Dane pochodzą z www.pl.wikipedia.org/wiki/Stanclewo.

Źródło: W. Barczewski, op. cit., s. 71–77.

W przypadku obszaru „polskiej Warmii” Barczewski wyróżnił trzy źródła pochodzenia nazw geograficznych: polskie (czystopolskie), niemieckie i pruskie (staropruskie). Polskie nazwy sięgają czasów, kiedy na Warmii mieszkała ludność polska przed nadaniem praw lokacyjnych miejscowościom. Przykładami takich nazw są Biedowo, Bocianowo, Chabrowo, Dąbrowa i Orzechowo. Toponimy pochodzenia niemieckiego są z czasów zakładania miast i miejscowości

przez niemiecką kapitułę lub pełnomocników biskupich z lat 1300–1450. Bardzo często nazwy niemieckie miały odpowiedniki w języku polskim, np. Allenstein – Olsztyn, Wartenburg – Wątebork, Mondtken – Małki. Nazwy pruskie pozostały jako dziedzictwo po zasiedlającej te tereny ludności pruskiej. Jako świadectwo takich nazw można podać Berting – Bartąg, Dewythen – Dywity i Trynkos – Trękus.

Geografia polskiej Warmii Walentego Barczewskiego zawiera informacje o stosunkowo niewielkim obszarze ówczesnych Prus Wschodnich. Dane geograficzne (ilościowe i jakościowe) pokazane przez autora dotyczą głównie mieszkającej tam ludności polskiej, osadnictwa i religii regionu. Z pracy tej wyłania się obraz krainy bardzo zróżnicowanej kulturowo, narodowościowo i religijnie.

7. Podsumowanie

Na początku XX stulecia ks. Walenty Barczewski w przejrzysty, prosty i niezależny sposób opisał geograficznie „polską Warmię”, czyli teren położony w Prusach Wschodnich w rejonie Olsztyna. Zawarte w dziele treści można wykorzystywać jako źródła informacji w badaniach związanych m.in. z osadnictwem, wielokulturowością, zróżnicowaniem religijnym i językowym ludności, rolnictwem oraz przekształceniem krajobrazu.

Informacje pozyskiwane z tekstów, podobnie jak uzyskane z innych źródeł, należy oceniać pod kątem ich jakości, w szczególności pochodzenia, kompletności, zgodności logicznej i dokładności czasowej. Autor *Geografii polskiej Warmii* jako materiały źródłowe wykorzystał metryki parafialne, przywileje lokacyjne oraz własne opracowania. W książce nie ma informacji na temat dokładnego czasu ich gromadzenia. Jeśli chodzi o kompletność danych związanych z lokacją miejscowości i ilością zapisanych włók, brak jednorodnych informacji dla wszystkich siedzib parafii. Dla trzech miejscowości – Orzechowa, Lamkowa i Stańslewa – Barczewski nie podał daty lokacji, a przy siedmiu innych (Kokendorf, Wątebork, Lamkowo, Stary Wątebork, Sętań, Biskupiec i Stańslewo) nie ma informacji o przyznanych włókach. Dane zostały przez autora przedstawione konsekwentnie (zgodność logiczna) i obejmują okres od 1911 do 1917 roku (dokładność czasowa).

Zgromadzone, a następnie przetworzone dane źródłowe można wykorzystać przy opracowywaniu map tematycznych przy użyciu odpowiednich metod prezentacji kartograficznej. Wizualizacja danych na mapie pozwala na przedstawienie przestrzennego rozmieszczenia zjawiska oraz jego charakteru i złożoności.

Parafie mogą być punktem odniesienia w analizach o charakterze kontekstualnym w aspekcie wielokulturowym i społecznym z uwzględnieniem czynników historycznych i czasowych. *Geografia polskiej Warmii* ks. Barczewskiego stanowi cenne źródło informacji o regionie w kontekście badań geograficzno-historycznych.

Literatura

- Achremczyk S., 1992, *Historia Warmii i Mazur*, Olsztyn.
- Barczewski W., 1918, *Geografia polskiej Warmii*, Olsztyn.
- Barwiński M., 2016, *Wielokulturowość we współczesnych polskich badaniach geograficznych i edukacji geograficznej – zarys problematyki*, „Przegląd Geograficzny”, t. 88, z. 2, s. 137–157.
- Cieślak T., 1966, *Pomorze Wschodnie w XIX i XX wieku ze specjalnym uwzględnieniem podziałów administracyjnych*, Olsztyn.
- Eberhardt P., 1995, *Zagadnienia ludnościowe obszaru byłych Prus Wschodnich*, Warszawa.
- Muennich A., 1934, *Osadnictwo niemieckie w Prusach Wschodnich*, Toruń.
- Popieliński P., 2016, *Stosunki narodowościowe na Warmii i Mazurach na tle religijnym w I połowie XX wieku*, „Język. Religia. Tożsamość”, nr 2 (14), s. 111–130.
- Rott D., 1995, *Staropolskie chorografie. Początki – rozwój – przemiany gatunku*, Katowice.
- Stamm E., 1938, *Staropolskie miary*, Warszawa.
- Suliborski A., 2016, *Geografia regionalna i jej znaczenie dla istoty geografii, w: Miasto – region – tożsamość geografii. Wybór prac Andrzeja Suliborskiego*, red. W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski, Łódź, s. 149–159 (praca wydana w 2006 r. w monografii *Geografia regionalna jako przedmiot badań i nauczania*, red. A. Kostrzewski, Poznań, s. 15–27).
- Szady B., 2013, *Czasowo-przestrzenne bazy danych jako narzędzie w geografii historycznej*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica”, nr 14, s. 17–32.
- Szelińska W., 1980, *Chorografia Regni Poloniae Jana Długosza*, Kraków.
- Wójcik M., 2011, *Koncepcje „nowej” geografii regionalnej*, w: *Podstawowe idee i koncepcje w geografii*, t. 6, s. 53–71, <http://hdl.handle.net/11089/5416>.
- Żyszkowska W., Spallek W., Borowicz D., 2012, *Kartografia tematyczna*, Warszawa.

Źródła kartograficzne

- Prusy Wschodnie (1772–1939), Okres 1905–1920, opracowanie i wykonanie G. Leyding, 1996.

Źródła internetowe

- www.barczewo.pl/o-gminie/rys-historyczny (dostęp 29.12.2020)
- www.pl.wikipedia.org/wiki/Lamkowo (dostęp 29.12.2020)
- www.pl.wikipedia.org/wiki/Barczewko (dostęp 29.12.2020)
- www.pl.wikipedia.org/wiki/Sętań (dostęp 29.12.2020)

www.pl.wikipedia.org/wiki/Stancllewo (dostęp 29.12.2020)

www.domwarminski.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=177:gmina-olsztynek-orzechowo&catid=27:wies-warminska&Itemid=125 (dostęp 29.12.2020)

Chorography of Walenty Barczewski's "Geography of Polish Warmia" in qualitative and quantitative terms

Bogdan Wolak

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ORCID: 0000-0003-2896-0962

E-mail: wolak@uwm.edu.pl

Summary: In the early 20th century the "Polish (southern) Warmia" included areas of the Olsztyn district (Polish: powiat) (Stadt- und Landkreis Allenstein) and the southern part of the Reszel district (Landkreis Rössel) of East Prussia (Provinz Ostpreussen). It consisted of three deaneries: Olsztyn with 14 parishes, Wartemborg with 10 parishes and Zyborck with 3 parishes.

The book *Geography of Polish Warmia* by Rev. Walenty Barczewski is a detailed description of the region that includes geographic (names, landforms, land cover and land use), historical (location of towns and villages, events), hydrographic (rivers, lakes, marshes), socio-economic and religious data.

Based on this work, descriptive data presenting quantitative (numbers) and qualitative (texts) characteristics of parishes, towns and localities have been collected for the area of the "Polish Warmia". Information has been collected on the number of Catholics, dialect of the population, location privileges (dates of location, areas), and the origin of proper names. The collected data sets have made it possible to develop thematic maps that show, among other things, the spatial differentiation of the population according to the criterion of dialect with the letter <e> or the letter <a>, large and small festivals (indulgence feasts) held in parishes and the development of settlements from the 14th to the 16th centuries.

Keywords: „Polish Warmia”, geographic data, cartographic presentation methods, pr. Walenty Barczewski
